

IZABELLA SIKORSKA - WOLAK
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie

INNOWACYJNOŚĆ ROLNIKÓW I JEJ ASPEKTY PSYCHOLOGICZNE

1. Ogólne zagadnienia innowacyjności człowieka

Działania innowacyjne stanowią jeden z rodzajów celowych działań ludzi. Wymagają one szczególnie dużego, często twórczego, wysiłku i prowadzą do takiej zmiany, w pewnym fragmencie rzeczywistości otaczającej ludzi lub w nich samych, która uznana jest za element postępu. Podejmując określone działania człowiek dąży do osiągnięcia pewnych wartości materialnych lub (i) duchowych. Przy czym działania te mogą być:

- *instrumentalne* (egzogenne), będące jedynie środkami służącymi do osiągnięcia wartościowych wyników końcowych (np. zwiększenie dochodu, zmniejszenie uciążliwości pracy itp.), wywołujących pozytywne emocje;
- *autoteliczne* (endogenne), w których samo działanie dostarcza satysfakcji, a ostateczny wynik jest tutaj mniej istotny.

Poszczególni ludzie różnią się skłonnością do podejmowania *działań innowacyjnych*. Jedni zadawalają się tym co już posiadają i dążą do utrzymania dotychczasowego stanu rzeczy, inni podejmują *działania transgresyjne*, wychodzące poza to czym są i co już posiadają, starając się zdobyć lub stworzyć nowe wartości. Jedną z form działań transgresyjnych są działania innowacyjne. Są one szczególnym rodzajem działania, gdyż odbywają się w sytuacji niepewności i podejmujący je człowiek nie jest w stanie przewidzieć skutków tych działań.

W działaniach innowacyjnych człowiek najczęściej kieruje się *strategią oczekiwanej użyteczności*, a więc przy ich realizacji bierze pod uwagę dwie zmienne: *wartość konsekwencji działania* i prawdopodobieństwo wyników. Tak jak poszczególni ludzie różnią się skłonnością do podejmowania działań zachowawczych lub transgresyjnych, tak też różnią się skłonnością do podejmowania działań innowacyjnych. Jedni przejawiają inwencję twórczą, inni są otwarci na

postęp i poszukują innowacji w celu jej przyswojenia, inni zaś wprowadzają innowacje dopiero wtedy, gdy zostały już one sprawdzone w praktyce; jedni czynią to szybciej, inni znacznie wolniej w zależności od własnej postawy. Innowacyjność człowieka jest więc stopniowalna i można ją określić jako skłonność do podejmowania działań nowych; w tym znaczeniu ma więc ona wymiar psychologiczny.

2. Zagadnienie postaw innowacyjnych

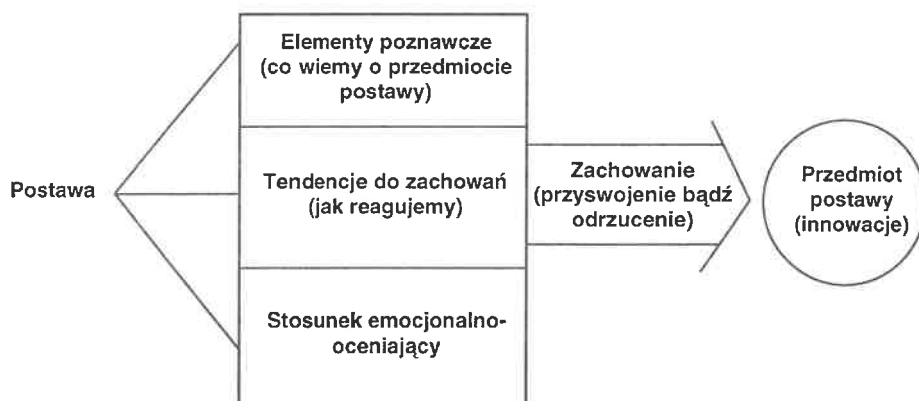
W psychologii społecznej spotyka się różne próby definiowania terminu postawa. Zależą one głównie od koncepcji teoretycznych przyjmowanych przez twórców definicji:

1. *Definicje nawiązujące do tradycji behawiorystycznej*, zwracające szczególną uwagę na zachowanie się człowieka wobec przedmiotu postawy (innowacji).
2. *Definicje nawiązujące do koncepcji socjologicznych*, w których zwraca się szczególną uwagę na stosunek emocjonalny i oceniający wobec przedmiotu postawy (innowacji).
3. *Definicje nawiązujące do teorii poznawczych w psychologii*, zgodnie z którymi postawa przejawia się nie tylko w określonym zachowaniu człowieka czy stosunku emocjonalno-oceniającym, ale składają się na nią również elementy poznawcze (co człowiek wie o przedmiocie postawy).

Jest to pełna postawa, składają się na nią bowiem zarówno elementy poznawcze jak i emocjonalno-oceniające oraz behawioralne, czyli zachowania bądź dyspozycje do określonych zachowań.

Rys. 1.

Schemat struktury postaw wobec innowacji

Czy postawa równoznaczna jest z zachowaniem? Czy postawa proinnowacyjna rolnika równoznaczna jest z jego zachowaniem proinnowacyjnym? Zgodnie z tradycją behawiorystyczną - tak, postawa ujawnia się bowiem w zachowaniu. Psychologowie społeczni przytaczają jednakże wiele przykładów na istnienie niezgodności zachowań i postaw. Przy czym, cytowane przez nich przykłady ilustrujące ową niezgodność, wykazują istnienie rozbieżności między podejmowanym działaniem a emocjonalnym stosunkiem do przedmiotu postawy⁽¹⁾. W badaniach prowadzonych w Katedrze Doradztwa Rolniczego SGGW zauważono odwrotną sytuację, a mianowicie rolnicy o postawach zachowawczych, nie przyswajający w analizowanym okresie żadnych innowacji, wykazywali niejednokrotnie pozytywny stosunek emocjonalny do zmian o charakterze innowacyjnym, przejawiający się w sformułowaniach werbalnych. Ci rolnicy stanowią grupę potencjalnych użytkowników innowacji, która w sprzyjających okolicznościach, uzyskawszy pomoc z zewnątrz, będzie skłonna przejawiać działanie o charakterze innowacyjnym.

Powyższy przykład świadczy o tym, że postaw innowacyjnych rolników nie można rozpatrywać i oceniać tylko poprzez pryzmat działań motorycznych. Czy postawa rolników wobec poszczególnych innowacji równoznaczna jest z postawą wobec wszelkich zmian innowacyjnych? Z reguły mamy do czynienia z odwrotną sytuacją, tzn. postawy wobec wszelkich zmian innowacyjnych wyznaczają postawę wobec konkretnej innowacji. Jednak zakres tematyczny innowacji docierających do wsi i rolnictwa jest tak rozległy, iż nie zawsze rolnicy przejawiają skłonność do przyswajania określonych innowacji, co jest uwarunkowane czynnikami egzogennymi. Istnieje jednak większe prawdopodobieństwo przyswojenia innowacji przez rolników odznaczających się wysokim ogólnym poziomem innowacyjności, przejawiających pozytywne postawy wobec zmian, aniżeli tych o postawach zachowawczych.

Analizując problem postaw rolników wobec innowacji wyodrębnić można trzy grupy tj.: postawę pionierską, postawę recepcyjną i postawę zachowawczą⁽²⁾.

Postawa pionierska przejawia się w samodzielnym poszukiwaniu lub inicjowaniu poszukiwania nowych, twórczych rozwiązań nigdzie dotychczas nie stworzonych lub nie stosowanych w określonej społeczności lokalnej. **Postawa recepcyjna** charakteryzuje rolników przejawiających tendencje do pozytywnej oceny i przyswajania innowacji opracowanych przez specjalistów i już sprawdzonych. Zdecydowana większość wprowadzonych zmian innowacyjnych polega na przyjmowaniu gotowych i sprawdzonych już rozwiązań. Dotyczy to zarówno innowacji technicznych, biologicznych jak i organizacyjnych. W ramach posta-

(1) S.Mika: Psychologia społeczna. PWN, Warszawa 1984, s. 121-124.

(2) Por. Z. Pietrasiński: Ogólne i psychologiczne zagadnienia innowacji. PWN, Warszawa 1971, s. 71-76.

wy recepcyjnej można wyróżnić postawę *recepcyjną aktywną* i postawę *recepcyjną wyczekującą*.

Postawa recepcyjna aktywna przejawia się w podejmowaniu trudu poszukiwania wzorów zachowań innowacyjnych, dających się przenieść na grunt konkretnego gospodarstwa bez żadnych zmian lub po odpowiedniej adaptacji. Postawa recepcyjna wyczekująca jest pozbawiona charakterystycznej dla postawy aktywnej inicjatywy poszukiwawczej. Rolnik o takiej postawie wprowadza zmiany innowacyjne, ale dopiero wtedy, gdy ktoś go do tego zachęci i dostarczy wzory rozwiązań (doradca, sąsiad itp.). Rolników o postawach zachowawczych cechuje niechętny i oporny stosunek do innowacji, podejrzliwy, sceptyczny wobec propozycji zmian. Podejmują oni często działanie raczej w kierunku torpedowania aniżeli ułatwiania poczynąń związanych z wprowadzaniem innowacji.

3. Plastyczność innowacyjna rolników

Omawiając problem innowacyjności rolników należy poruszyć następujące zagadnienie, tj. ich *plastyczność innowacyjną*. Według Z.Pietrasińskiego plastyczność innowacyjna zachowania się człowieka oznacza „*relatywną i stopniowalną łatwość wytwarzania przez człowieka samodzielnie lub przyjmowania innowacji, a także podejmowanie związanych z innowacjami czynności przygotowawczych i wdrożeniowych*”⁽³⁾. Do czynności przygotowawczych zalicza Z.Pietrasiński zarówno poszukiwanie twórcze jak np.: zaznajomienie się z przedstawionym przez kogoś projektem usprawnienia, a także poszukiwanie niezbędnych do przyswojenia innowacji uzgodnień, środków rzeczowych itp.

Plastyczność innowacyjna człowieka jest stopniowalna i charakteryzuje się bogactwem zachowań zawartych pomiędzy oryginalną twórczością a nie wymagającym wysiłku twórczego przyjmowaniem gotowych wzorów stanowiących postęp w danej dziedzinie. Uwzględniając powyższe możemy wyróżnić *plastyczność innowacyjną kreatywną* - oznaczającą tworzenie innowacji oraz *plastyczność innowacyjną receptywną* - związaną z przyjmowaniem innowacji z zewnątrz.

Problemem plastyczności innowacyjnej rolników zajmowała się autorka w swoich badaniach nad dyfuzją innowacji rolniczych w wiejskiej społeczności lokalnej⁽⁴⁾. Analiza innowacji wprowadzonych przez badanych rolników pozwala stwierdzić, iż pomiędzy tymi dwoma przejawami plastyczności innowacyjnej wyróżnić można formy pośrednie; szczególnie odnosi się to do plastyczności receptywnej. Rzadko bowiem innowacje przyswajane są przez rolników w takiej postaci w jakiej zostały opracowane przez ich twórców i w jakiej docierają do rolnika. W wielu wypadkach ma miejsce proces reinwencji tj. przekształcania

(3) Z.Pietrasiński: Ogólne i psychologiczne zagadnienia innowacji. PWN, Warszawa 1971 s. 53.

(4) I.Sikorska-Wolak: Dyfuzja innowacji rolniczych w wiejskiej społeczności lokalnej i jej społeczno-ekonomiczne uwarunkowania. SGGW, Warszawa 1993.

i modyfikacji innowacji w procesie ich przyswajania. A to już wymaga samodzielnego często twórczego podejścia do wprowadzanych zmian. Występują więc w tym wypadku elementy plastyczności kreatywnej.

Innym przykładem są rolnicy, którzy nie przyjmują postawy wyczekującej aż innowacje dotrą do nich różnymi kanałami, ale przejawiają aktywność w ich poszukiwaniu. Są wreszcie rolnicy, którzy przyswajają więcej innowacji i odznaczają się wyższym dynamizmem innowacyjnym, czyniąc to szybciej od innych. Ich plastyczność innowacyjna będzie więc różna od tych, którzy przyswajają mniej innowacji i czynią to wolniej. Pewne elementy plastyczności kreatywnej będą występowały także w innych sytuacjach. Każdy bowiem fakt przyswojenia innowacji z zewnątrz wymaga od rolnika rozwiązania mniej lub bardziej trudnych problemów związanych z ich adaptacją do konkretnych indywidualnych warunków rolniczego gospodarstwa. Tak więc jak w przypadku rolników o plastyczności receptywnej występują pewne elementy twórczości, tak wśród rolników o plastyczności kreatywnej - istnieje jednocześnie duża chłonność na różnorodne innowacje pochodzące z zewnątrz, co świadczy z kolei o ich wysokiej receptywnej plastyczności innowacyjnej.

Plastyczność innowacyjna przejawia się w różnych formach ich aktywności, takich jak:

- opracowywania własnych rozwiązań o charakterze innowacyjnym,
- poszukiwanie innowacji,
- adaptacja innowacji,
- reinwencja.

Wszystkie te przejawy działań charakteryzują rolnika znajdującego się w sytuacji innowacyjnej, która stawia mu określone wymagania. Każdej z tych form aktywności odpowiadać będzie różny poziom kompetencji innowacyjnych rolnika. Z reguły rolnicy przejawiają jednocześnie kilka form aktywności innowacyjnej. Uwzględniając powyższe można wyodrębnić kilka kategorii rolników:

1. Wprowadzający własne rozwiązania o charakterze innowacyjnym, jednocześnie przyswajający innowacje z zewnątrz i ich poszukujący;
2. Przyswajający innowacje z zewnątrz oraz aktywni w ich poszukiwaniu, ale nie wprowadzający własnych rozwiązań;
3. Przyswajający innowacje, ale ich nie poszukujący;
4. Nie odczuwający potrzeby dokonywania zmian innowacyjnych (postawa zachowawcza).

Innym przejawem plastyczności innowacyjnej rolników jest szybkość przyswajania innowacji. Uwzględniając to kryterium wyodrębnić można i wyróżnić w określonej społeczności lokalnej pięć kategorii przyswajających: nowatorzy,

pionierzy, wczesna większość, późna większość, maruderzy⁽⁵⁾. Powyższe przejawy aktywności rolników dotyczą sfery działania. Rozpatrując problem aktywności innowacyjnej rolników należy uwzględnić również sferę poznawczą, tj. aktywność innowacyjną intelektualną związaną z ponoszeniem konsekwencji innowacyjnych. Doskonalenie się w zawodzie - poprzez uczestnictwo w zorganizowanych formach lub drogą samokształcenia i poszukiwania informacji o innowacjach w różnych źródłach wiedzy - jest również przejawem aktywności innowacyjnej rolników. Ta sfera aktywności została także uwzględniona w prowadzonych przez autorkę badaniach.

4. Motywacje

Przez motywację rozumie się tendencję do inicjowania i podtrzymywania działań ukierunkowanych na cel⁽⁶⁾. Motywacja jest funkcją wartości celu, który chcemy osiągnąć (tzw. użyteczności) i subiektywnego prawdopodobieństwa jego realizacji. Treściowym aspektem motywacji są potrzeby. W psychologii organizacji i zarządzania popularna jest (choć przez niektórych autorów krytykowana) koncepcja potrzeb A.Maslowa⁽⁷⁾ zwana *piramidą* lub *hierarchią*, ponieważ potrzeby są tam ustawione od najniższych (tzw. czynników satysfakcji): potrzeb fizjologicznych, bezpieczeństwa, przynależności, do najwyższych (tzw. czynników motywacji): potrzeb uznania i samorealizacji. Niezaspokojenie trzech pierwszych grup potrzeb prowadzi do stanu silnej frustracji, a ich zaspokojenie dostarcza satysfakcji, natomiast nie wpływa na zwiększenie motywacji do lepszej pracy. Niezaspokojenie potrzeby uznania lub samorealizacji powoduje silną frustrację, natomiast zaspokojenie ich - oprócz satysfakcji - dostarcza silnego bodźca motywującego do lepszej pracy i zwiększania innowacyjności.

We wspomnianych wcześniej badaniach prowadzonych przez autorkę starano się określić motyw, którymi kierowali się rolnicy podejmując decyzje o wprowadzeniu innowacji rozprzestrzenianych w procesie dyfuzji. Na pierwszy plan zdecydowanie wysunęły się *motywy ergonomiczne* (chęć ułatwienia pracy), w dalszej kolejności *motywy ekonomiczne*. Niemal równorzędnym motywem były: chęć przodownictwa we wsi oraz możliwość eksperymentowania i sprawdzania własnych umiejętności. Najczęściej wymieniali je rolnicy charakteryzujący się wysokim stopniem plastyczności innowacyjnej. W badaniach starano się również ustalić motyw, jakimi kierują się rolnicy opracowując własne rozwiązania o charakterze innowacyjnym. Psychologowie humanistyczni wyrażają pogląd, iż podstawową potrzebą człowieka jest dążenie do samorealizacji. Działania twórcze zaś są najlepszą metodą zaspokajania tej potrzeby. A więc podejmu-

(5) E.M.Rogers: Diffusion of Innovations. New York 1982, s. 162.

(6) J.Reykowski: Emocje, motywacje, osobowość. PWN, Warszawa 1992, s. 59.

(7) A.J.Durbin: Praktyczna psychologia zarządzania. PWN, Warszawa 1979.

jąc działania twórcze i innowacyjne człowiek dąży do *samospełnienia*. Drugim rodzajem motywacji, która odgrywa doniosłą rolę w inicjowaniu wielu działań twórczych jest *motywacja poznawcza*. Człowiek podejmuje działanie twórcze, dążąc do zaspokojenia własnej ciekawości oraz poznania świata i zachodzących w nim procesów ekonomicznych, społecznych itp. Wreszcie działania twórcze motywowane są dążeniem do potwierdzenia i wzrostu własnej wartości, dominowania nad otoczeniem, a więc potrzebą uznania.

Odnosząc powyższe rozważania do sytuacji badanej przez autorkę zbiorowości rolników, można stwierdzić, iż wymienione wyżej rodzaje motywów dominują wśród rolników z kategorii nowatorów i postępowych, którzy - jak wcześniej wspomniano - również w przyswajaniu innowacji z zewnątrz kierują się potrzebami wyższego rzędu. Badania wykazały jednakże, iż działania twórcze (o charakterze wynalazczym, racjonalizatorskim) podejmowane były również przez rolników z pozostałych kategorii przyswajających innowacje, szczególnie z grupy dość postępowych i dość tradycyjnych.

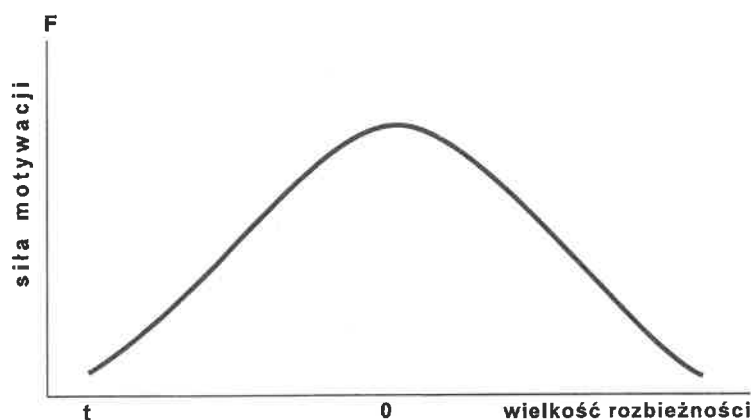
Wyzwalanie postawy kreatywnej w tych grupach spowodowane było przede wszystkim barierami zewnętrznymi, a także barierą finansową uniemożliwiającymi niejednokrotnie adaptację innowacji opracowanych przez specjalistów. Odnosi się to głównie do innowacji stanowiących elementy postępu technicznego. Pogarszająca się sytuacja ekonomiczna większości gospodarstw chłopskich zmniejsza możliwość dotychczasowego zaspokojenia potrzeb za pomocą metod stereotypowych i zmusza do poszukiwania własnych rozwiązań o charakterze innowacyjnym. Tego rodzaju motywację nazywa T.Kozielecki motywacją niespecyficzną.

Na zakończenie rozważań na temat motywacji celowe wydaje się omówienie funkcjonowania mechanizmu motywacyjnego, który wyjaśnia wszelkie działania człowieka w tym i działania innowacyjne rolników. Powszechnie wiadomo, że rolnik podejmuje określone działania dla osiągnięcia pewnych wartości, a wprowadzenie innowacji jest jedną z dróg do ich uzyskania. Mogą to być wartości o charakterze materialnym, intelektualnym, społecznym itp. Pomiedzy wartościami, które rolnik zamierza osiągnąć i które stają się celem jego działania a aktualnym stanem rzeczy, pomiędzy wartościami pożądanymi a wartościami posiadanymi rodzi się *napięcie motywacyjne*, które pobudza do działania. Wydawałoby się, iż im większe są owe rozbieżności tym rolnik silniej dąży do zdobycia nowych wartości. Wbrew obiegowej opinii tak nie jest. Relacje między siłą motywacji a wielkością rozbieżności, między tym co rolnik posiada, a tym co chciałby mieć jest wyraźnie nieliniowa⁽⁸⁾. Ilustruje to rysunek 2.

(8) T.Kozielecki: Koncepcja psychologiczna człowieka. PIW, Warszawa 1980, s. 237.

Rys. 2.

Zależność siły motywacji od wielkości rozbieżności

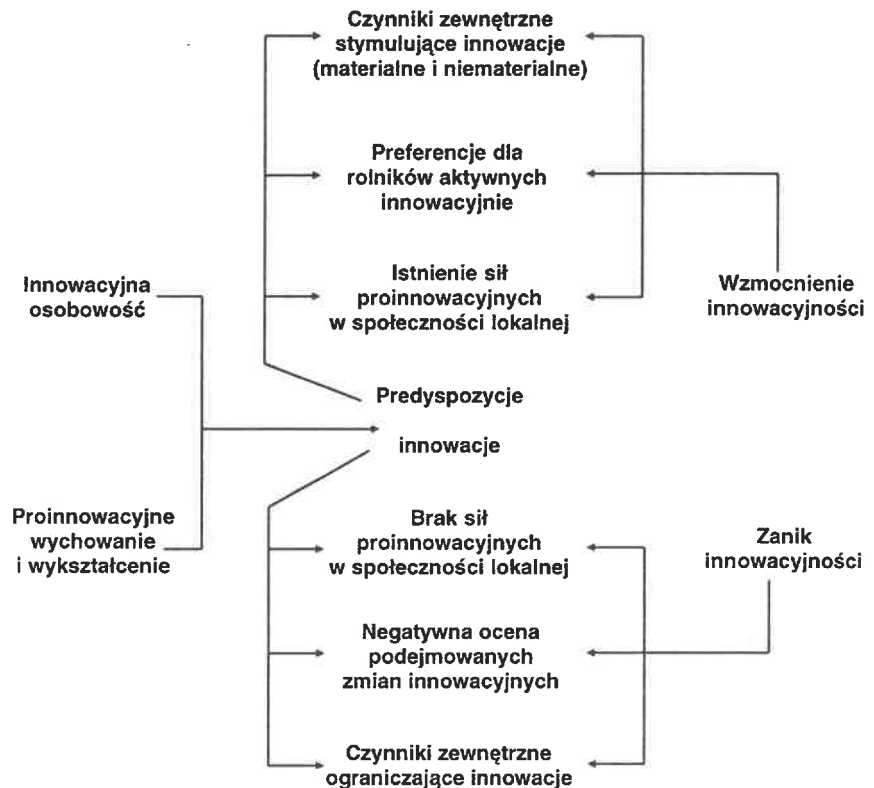

Jeżeli rozbieżność między wartościami pożądanymi a posiadanymi jest mała (próg tolerancji t), to rolnik nie podejmuje żadnych działań. Również w przypadku bardzo dużej rozbieżności - nie zostają wyzwolone siły motywacyjne, gdyż prawdopodobieństwo osiągnięcia celu jest w tym przypadku niewielkie i zniechęca do działania. Psychologowie wykazują, iż istnieje optymalna różnica między aspiracjami a dotychczasowymi osiągnięciami (punkt 0), która wyzwala najwyższe siły motywacyjne. Tym należałoby tłumaczyć zjawisko nie przyswajania określonych innowacji przez pewne grupy rolników.

5. Kompetencje innowacyjne rolników jako czynnik warunkujący ich innowacyjność

Ważnym zagadnieniem w analizowaniu problemu innowacyjności rolników są ich kompetencje innowacyjne. Pojęcie kompetencji innowacyjnych można rozpatrywać w dwóch znaczeniach: *wąskim* - jako najbardziej bezpośrednie przygotowanie do wprowadzania innowacji, oparte na przyswojeniu doświadczeń praktycznych i określonej wiedzy naukowej (proinnowacyjne wykształcenie) oraz w *szerszym* rozumieniu - obejmującym nie tylko wiadomości i umiejętności, lecz także sferę wartości, potrzeb i zdolności człowieka, a także postawy proinnowacyjne.

Czynniki wzmacniające i osłabiające innowacyjność rolników Rys.3.

Innowacyjność rolników jest uwarunkowana czynnikami wewnętrznymi (podmiotowymi) i zewnętrznymi (przedmiotowymi) przez kompetencje innowacyjne w szerokim rozumieniu tego pojęcia i oddziaływanie bodźców zewnętrznych (normy wobec nowatorstwa, preferencje dla rolników aktywnych innowacyjnie, materialne warunki wprowadzenia zmian innowacyjnych, system informacji, pomoc ze strony instytucji oświatowych i organizacji doradczych itp.). Innowacyjność rolników może być stymulowana czynnikami zewnętrznymi, bądź może ulec osłabieniu na skutek trwałego oddziaływania czynników niesprzyjających podejmowaniu działań innowacyjnych.

Ważnym elementem w stymulowaniu działań innowacyjnych rolników jest doradztwo rolnicze. Nie może ono jednakże ograniczać się do proponowania konkretnych rozwiązań innowacyjnych, lecz rozwijać kompetencje innowacyjne rolników, kształtować postawy otwarte na zmiany, motywować do podejmowania działań innowacyjnych. Dalej - wyzwać aktywność rolników w poszukiwaniu zmian oraz wspomagać ich w podjętych już działaniach innowacyjnych.